Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 8.249
Peer Reviewed Journal
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2410III02V12P0012

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Scientific Research
Issue–III(II), Volume–XII

भारतातील दलित चळवळी

आयु.संतोष अ.सूर्यवंशी.
अधिक्षक,आदिवासी विकास विभाग
नाशिक.

➢ **सारांश:-**

२०११ च्या जनगणनेनुसार अनुसूचित जाती ह्या संपूर्ण भारतातील लोकसंख्येच्या १६.६% एवढ्या आहेत.नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो(NCRB) च्या अहवालात अनुसूचित जातींवरील गुन्ह्यांच्या घटनांवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे, जो दलितांपुढील असलेली कायमची आव्हाने दर्शवितो.भारतातील दलित चळवळ ही समाजातील उच्चजातींना आव्हान देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरली आहे. जातिव्यवस्थेने लादलेले समान हक्क, राजकीय एकत्रीकरण आणि सामाजिक सुधारणांसाठी त्यांच्या वकिलाद्वारे, त्यांनी दलित समाजासाठी समानता आणि सामाजिक न्याय वाढविण्यात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.तरीही जातीवर आधारित भेदभाव पूर्णपणे नष्ट करण्यासाठी आणि सर्वांसाठी अधिक सर्वसमावेशक समाज बनविण्यासाठी अद्याप ही बरेच काम करणे बाकी आहे.

दलित चळवळींना पाठिंबा देण्यासाठी व्यापक समाज काय भूमिका बजावू शकतो? तर दलित चळवळींना पाठिंबा देण्यासाठी,मोठ्या समुदायाने जातीवर आधारित पूर्वग्रह दूर करण्यासाठी, सर्वसमावेशकतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि समान संधीसाठी लढा देण्यासाठी एकत्रित येऊन सक्रियपणे प्रयत्न केले पाहिजेत.अधिक न्याय्य आणि समान समाज निर्माण करण्यासाठी, दलितांसमोरील आव्हानांबद्दल सहयोग, सहानुभूती दाखवणे आणि जागरुकता वाढवणे महत्त्वाचे आहे.दलित चळवळींचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे शिक्षण हे आहे.उच्च-गुणवत्तेच्या शिक्षणाची उपलब्धता सुधारण्यासाठी आणि साक्षरतेचे दर वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले गेले आहेत,ते तसेच पुढे देखील सुरु राहणे आवश्यक आहेत.दलित लोकांना सक्षम करण्यासाठी आणि भेदभाव व गरिबीचे चक्र संपवण्यासाठी संस्था,शिष्यवृत्ती, मार्गदर्शन कार्यक्रम आणि करिअर प्रशिक्षण दिले जात आहे व ते पुढेही सुरु ठेवले पाहिजे.

Keyword - भारत, दलित चळवळ

➢ **प्रस्तावना:-**

"दलित" हा शब्द भारतातील ऐतिहासिकदृष्ट्या अत्याचारित लोकांच्या समूहाचे वर्णन करतो ज्यांना मुळातच "अस्पृश्य" म्हंटले जाते.देशात अजूनही कठोर जातिव्यवस्थेमुळे, दलितांनी पिढ्यानपिढ्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय छळ सहन केला आहे.जातीय अस्मितेने मध्यम जातींना एका शक्तिशाली समूहामध्ये एकत्रित केले गेले, त्याच ओळखीचा उपयोग दलितांना विविध जाती आणि गटांमध्ये विभाजित करून अपंगत्व निर्माण करण्यासाठी केला गेला.ऐतिहासिक काळापासून सर्व दलित जाती या आर्थिकदृष्ट्या समान कधीच

नव्हत्या.त्यांच्यापैकी अनेकांना विशिष्ट जातीचे लेबल होते.परंतु, कमी कुशल असणारी वेगवेगळ्या गावात नोकरी करण्यात गुंतलेली एक जात होती, जे कि इतरांच्या तुलनेने अधिक लोकसंख्येची बनली असून आर्थिकदृष्ट्या,सर्वात असुरक्षित राहिली. विरोधाभास म्हणजे, त्यांनी गाव आणि शहर यांच्यातील इंटरफेस तयार केला, ज्यामुळे त्यांना विशेषत: परकीय राजवटीत मानव म्हणून स्वत:ची ओळख मिळवता आली. त्यांच्याकडे गमविण्यासारखे काहीही नसल्यामुळे जातिव्यवस्थेविरुद्ध बंड करणारी ती पहिली जात होती. इतर दलित जातींही सुरुवातीला या जातीविरोधी आंदोलनात सामील होत्या त्याचे पुरेसे पुरावे देखील आहेत. भारतातील कामगार वर्ग हा एकत्रितपणे दलित आणि शूद्र जातींमधून आलेला असल्याने त्यांनी एकत्र येऊन एक वर्ग बनणे महत्त्वाचे आहे.त्याच पद्धतीने, जातींच्या उच्चाटनाचा प्रश्न हा सत्तेच्या प्रत्येक क्षेत्रात उच्चवर्णीय वर्चस्वाच्या विरोधामध्ये दलित आणि कनिष्ठ शूद्र या जातींच्या एकत्र येण्याशी घनिष्ठपणे जोडलेला आहे. वर्ग कल्पनेत आर्थिक शोषणाचा समावेश होतो, ज्याला की भारतीय खेड्यांच्या अर्ध-सरंजामी सेटिंगमध्ये सामाजिक उतरंडीच्या कल्पनेपासून वेगळे करता येत नाही. आणि त्याची मुळे जातीच्या कल्पनेशी जोडलेली आहेत.परंतु वर्गवारीतील नायकांनी ते प्रतिबंधात्मक पद्धतीने समजून घेतले आणि म्हणूनच कि काय जातीचा सामना करण्यात ते अयशस्वी ठरले. नंतर मध्यम जातीचे वर्चस्व आणि दलित संघर्ष यांच्यातील विरोधाभासाने या विभाजनाला जोर दिला आणि दलित ऐक्याच्या शक्यतांवर मर्यादा आणल्या.या पराजयाने वर्ग विरुद्ध जात आणि वर्ग संघर्ष करून जातींचा नायनाट कसा करायचा हे वास्तव त्यांच्या समोर होते.पुढे त्यांना नाईलाजास्तव त्याकडे दुर्लक्ष करण्यास प्रवृत्त केले गेले. जोपर्यंत त्यांना ठोस वास्तवामधून जाणीव करून देऊन आणि त्यावर सतत प्रहार करून त्याचे अस्तित्व मान्य करण्यास भाग पाडले जात नाही. तोवर त्यांच्या अस्तित्वासाठी ते स्वतः या विरुद्ध बंड करणार नाहीत. पुढे हे वास्तव महात्मा फुले आणि डॉ.आंबेडकरांनाच समजले. म्हणून याचे श्रेय यांनाच द्यावे लागेल की, जेव्हा त्यांनी त्यांच्या चळवळींसाठी जात ही सर्वसमावेशक शोषण-श्रेणी म्हणून स्वीकारली.आणि भारतीय समाजाच्या लोकशाहीकरणाचा स्वदेशी अजेंडा मांडला तेव्हा त्यांना समस्येचे मूळ बिनदिक्कतपणे समजले होते.

- **विश्लेषण:-**

- **भारतात दलित चळवळी कधी सुरू झाल्या?**

दलित चळवळीचा इतिहास वसाहतीच्या काळामध्ये सुरू होतो, ज्यावेळेस दलित हक्कांसाठी लढणाऱ्यामध्ये महात्मा ज्योतिराव फुले आणि डॉ.बी.आर.आंबेडकर यांचा समावेश होता.परंतु स्वातंत्र्यानंतर भारतात,परंपरागत चालत आलेला भेदभाव आणि असमानतेला सामोरे जाण्यास अधिक ठाम विरोध करण्यासाठी दलित चळवळींनी जोर धरला.जवळपास १९३० आणि १९४० च्या दशकात दलित चळवळीला वेग आला होता.त्यांच्या हक्कांसाठी लढण्यासाठी आणि सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी विविध नेते उदयास आले. दलित चळवळीतील काही प्रमुख नेत्यांमध्ये डॉ. बी.आर. आंबेडकर, ज्योतिराव फुले, पेरियार इ.व्ही.रामासामी आणि कांशीराम यांचा समावेश होतो.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 8.249
Peer Reviewed Journal
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2410III02V12P0012
e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Scientific Research
Issue–III(II), Volume–XII

डॉ.बी.आर.आंबेडकर यांना भारतातील दलित चळवळीचे जनक मानले जाते.ते स्वतः दलित होते आणि जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर ते भेदभावाला सामोरे गेले.अगदी बालपणापासून भेदभाव,जातीयत्ता,उच्च-निच्चता,माणूस म्हणून माणसाला दिली जाणारी जानावरापेक्ष्याही बत्तर वागणूक,केला जाणारा द्वेष,तिरस्कार हे डॉ.आंबेडकर यांनी प्रत्यक्ष अनुभवल होत.वर्गाच्या बाहेर बसून शिक्षण घेतल होत.पाण्यासाठी वणवण भटकून सुद्धा पाणी मिळत नसल्याने जनावरे ही पिणार नाहीत अस गढूळ पाणी पिलेल होत.आंबेडकर हे एक द्रष्टे नेते होते,ज्यांनी दलितांच्या हक्कांसाठी लढा दिला. माणसाला माणूस म्हणून माणसासारखी वागणूक मिळावी यासाठी ते आयुष्यभर लढले.आणि दलित समाजाच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक समतेच्या संघर्षाचे नेतृत्व केले.शासनदरबारी विधानसभेत दलितांच्या हक्कांसाठी लढा दिला.आज आपला देश त्यांना भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून ओळखतो.न्याय,समता,स्वातंत्र्य व बंधुता यावर आधारित साविधनाची निर्मिती करून सर्व धर्म समभाव व स्त्री पुरुष समानता अशी न्यायप्रिय शासनव्यवस्था निर्माण केली.

महाराष्ट्रातील समाजसुधारक ज्योतिराव फुले यांनी दलितांच्या शिक्षण आणि सक्षमीकरणात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.दलित समाजामधील स्त्री पुरुष शिकले पाहिजेत या साठी त्यांनी स्वतंत्र शाळा सुरु केल्या होत्या.दलितांच्या मुला मुलीना शिकविण्यासाठी शिक्षक नव्हते म्हणून त्यांनी स्वतःच्या पत्नी सावित्रीबाई यांना प्रथम शिक्षणाचे धडे दिले.आणि मग त्यांनाच शिक्षिका म्हणून शाळेत शिकविण्यासाठी पाठविले.दलिताच्या मुलांना शिकवून आमचा धर्म बाटविला आहेस असे म्हणून धर्माचे ठेकेदार काही समाजकंटक त्यांच्या अंगावर शेन चिखल दगड फेकून त्यांचा अपमान करत.परंतु अशा अघोरी कृत्यालाही त्या घाबरल्या नाहीत.तर उलट जिद्दीने त्या आपल्या पतीच्या समाजकार्यात जास्त सक्रीय झाल्या.पुढे ज्योतीरावांणी सत्यशोधक समाज ही संस्था सुरू केली.त्यातून शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणांच्या माध्यमातून शोषित,पिडीत जातींच्या उत्थानासाठी कार्य केले.आपल्या राहत्या घरामधील पाण्याचा हौद दलितांसाठी सार्वजनिक करून दिला.

पेरियार इ.व्ही.रामासामी ज्यांना 'पेरियार' म्हणूनही ओळखले जाते. ते तमिळनाडूमधील सामाजिक कार्यकर्ते आणि राजकीय नेते होते.त्यांनी जातिव्यवस्थेला कडाडून विरोध केला होता. दलित आणि इतर उपेक्षित,पिडीत समुदायांच्या हक्कांसाठी वकिली सुद्धा केली.आज ही पेरियार यांच्या स्वाभिमान आणि बुद्धिवादाच्या तत्त्वज्ञानाचा दक्षिण भारतातील दलित चळवळीवर मोठा प्रभाव असल्याचे दिसून येते.

कांशीराम यांनी त्यांच्या राजकीय भागीदार असलेल्या बहेनजी मायावती यांच्यासमवेत दलित, आदिवासी आणि इतर उपेक्षित समुदायांच्या हिताचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी १९८४ मध्ये बहुजन समाज पक्ष (BSP) ची स्थापना केली. दलित,आदिवासी व पिडीत उपेक्षित समुदायांना राजकीय प्रतिनिधित्व प्रदान करणे आणि भारतातील उच्चवर्णीय राजकारण्यांच्या वर्चस्वाला आव्हान देणे हा BSP चा मुख्य अजेंडा होता.

- **समकालीन भारतात दलित चळवळींना कोणत्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो.**

  ❖ **भारतातील दलित चळवळींसमोरील आव्हाने:-**

आज जरी दलित चळवळींनी लक्षणीय प्रगती केली असल्याचे दिसत असले तरी अजूनही अनेक आव्हाने आहेत कि ज्यांना सामोरे जाण्याची गरज आहे.यामध्ये समाविष्ट असलेल्या काही बाबी......

१. जातीवर आधारित भेदभाव:-

https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2410III02V12P0012
e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Scientific Research
Issue–III(II), Volume–XII

जातीवर आधारित असलेला भेदभाव हे भारतातील दलित समाजासमोरील ऐक सर्वात मोठे आव्हान आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये खोलवर रुजलेल्या जातिव्यवस्थेने दलितांवर अन्याय, अत्याचार आणि भेदभाव करणारी उच्च निचतेची श्रेणी निर्माण केली. हा भेदभाव केवळ ग्रामीण भागापुरता मर्यादित राहिला नाही तर शहरी भागातही प्रचलित आहे, जिथे कि दलितांना शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि रोजगाराच्या संधी यासारख्या मूलभूत सेवांनपासून वंचित ठेवले जाते.जातिव्यवस्था ही दलितांवरील हिंसाचाराच्या विविध प्रकारांमध्ये देखील प्रकट होते, ज्यात शारीरिक आणि शाब्दिक अत्याचार, लैंगिक हिंसा आणि आर्थिक शोषण यांचा समावेश आहे.

२. प्रतिनिधित्वाचा अभाव:-

भारतातील सर्वात मोठ्या समुदायांपैकी एक असूनही, दलितांचा समाजाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये तीव्रपणे विरोध केला जातो.या विरोधाचे मुळ हे भारतीय समाजात खोलवर रुजलेल्या जातीय पूर्वग्रहाचे प्रतिबिंब आहे.उदाहरणार्थ राजकारणात दलित लोक निवडून आलेल्या प्रतिनिधींची फक्त एक लहान टक्केवारी आहे, जे त्यांच्या धोरणांवर प्रभाव पाडण्याच्या आणि सामाजिक बदल घडवून आणण्याच्या क्षमतेला बाधा आणतात.त्याचप्रमाणे माध्यमे आणि शैक्षणिक क्षेत्रातही दलितांचे प्रतिनिधित्व कमी होते, ज्यामुळे त्यांचा आवाज बंद होतो आणि त्यांच्या समस्यांकडे दुर्लक्ष केले जाते.

३. प्रबळ जातींकडून प्रतिकार:-

आजपर्यंत दलित चळवळीला प्रबळ/उच्च जातींकडून तीव्र प्रतिकाराचा सामना करावा लागला आहे.ज्यांना त्यांची शक्ती आणि विशेषाधिकार गमावण्याची भीती आहे.सध्याच्या जातीय उतरंडाला आव्हान देणाऱ्या आणि त्यांच्या हक्कांची मागणी करणाऱ्या दलितांवरील हिंसक हल्ल्यांमधून हा प्रतिकार अनेकदा प्रकट होतो.प्रबळ जाती देखील दलित चळवळ दडपण्यासाठी आणि त्यांना राजकीय आणि सामाजिक सत्ता मिळविण्यापासून रोखण्यासाठी संसाधनांवर त्यांचा प्रभाव आणि नियंत्रण वापरतात.

४. सरकारी मदतीचा अभाव:-

घटनात्मक तरतुदी आणि सकारात्मक कृती धोरणे असूनही दलित समाजाला सरकारकडून होत असलेले दुर्लक्ष आणि सरकारच्या उदासीनतेचा सामना करावा लागत आहे. या धोरणांची अंमलबजावणी अनेकदा अपुरी असते.आणि भ्रष्टाचार,भेदभाव दलितांना त्यांचेहक्क मिळवण्यापासून रोखतात.याव्यतिरिक्त,जमिनीची मालकी,शिक्षण आणि आरोग्यसेवा यासारख्या समस्यांचे निराकरण करण्यात सरकारच्या अपयशामुळे दलित समाजाला आणखी दुर्लक्षित केले गेले आहे.

५. खंडित चळवळ:-

भारतातील दलित चळवळ ही वेगवेगळया गटा तटात विखुरलेली आहे, विविध संघटना वेगवेगळी उद्दिष्टे आणि धोरणांसाठी काम करत आहेत.एकतेचा हा अभाव सामूहिक शक्ती म्हणून चळवळीच्या परिणामकारकतेला बाधा आणतो. संघटना संघटनांमधील समन्वय आणि त्यांच्या सहकार्याचा अभाव हा देखील अनेकदा चळवळीचा प्रभाव कमी करण्यास कारणीभूत ठरतो. त्यामुळे दलित चळवळीमध्ये फूट पाडणे आणि त्यांना कमकुवत करणे हे विरोधकांना सोपे जाते.

६. जातीवर आधारित राजकारण:-

जातीवर आधारित राजकारण हे भारतातील दलित चळवळीसमोरील आणखी एक मोठे आव्हान आहे.राजकीय पक्ष अनेकदा मत मिळवण्यासाठी जातीचा वापर करतात, पण दलित समाजाला भेडसावणाऱ्या समस्यांना ते क्वचितच हाताळतात.या प्रकारच्या राजकारणामुळे जातीय विभागणी कायम राहते आणि दलित समाजाची एकता कमी होते.याव्यतिरिक्त, त्याचा परिणाम टोकनवादात होतो,जेथे काही उच्च-प्रोफाइल दलितांना सत्तेची पदे दिली जातात, परंतु दलीतामधीलच ऐक मोठा समुदाय/वर्ग उपेक्षित राहतो.

७. संसाधनांमध्ये मर्यादित प्रवेश:-

दलित समाजाच्या सक्षमीकरणासाठी आणि उत्थानासाठी शिक्षण, जमीन आणि आर्थिक पाठबळ यासारख्या संसाधनांपर्यंत पोहोचणे महत्त्वाचे आहे.परंतु ऐतिहासिक भेदभावामुळे, दलितांना या संसाधनांपर्यंत मर्यादित प्रवेश आहे, ज्यामुळे त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक प्रगतीमध्ये अडथळे येतात.प्रवेशाचा हा अभाव त्यांना त्यांच्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यापासून देखील प्रतिबंधित करतो.

८. कलंक आणि भेदभाव:-

दलितांचा केला जाणारा भेदभाव आणि त्यांना लावणारा कलंक याचा त्यांच्या जीवनावर दूरगामी प्रभाव पडतो/परिणाम होतो.लहानपणापासून दलित मुले शाळांमध्ये भेदभावाला बळी पडतात, ज्यामुळे संधींचा अभाव होतो आणि त्यांच्या क्षमतांना बाधा येते. प्रौढावस्थेत, त्यांना रोजगार, गृहनिर्माण आणि जीवनाच्या इतर क्षेत्रात भेदभावाचा सामना करावा लागतो. हा भेदभाव त्यांच्या मानसिक आणि भावनिक आरोग्यावर देखील परिणाम करतो, परिणामी त्यांचा आत्म-सन्मान आणि आत्मविश्वास कमी होतो.

९. जागरूकता अभाव:-

दलित चळवळीचे प्रयत्न होऊनही दलितांना भेडसावणाऱ्या समस्यांबाबत सर्वसामान्यांमध्ये अजूनही जागरुकतेचा अभाव आहे. या समजूतदारपणाचा आणि सहानुभूतीचा अभाव अनेकदा दलित समाजाच्या संघर्षांबद्दल उदासीनता आणतो.चळवळीला पाठिंबा मिळविणे आणि सामाजिक बदल घडवून आणणे हे आव्हानात्मक देखील बनते.

- **आज समाजाला असलेली गरज :-**

दलितांवरील होत असलेले हिंसाचार आणि जातीवर आधारित केले जाणारे भेदभाव यांसारख्या समस्यांचा सामना करण्यासाठी दलित गटांनी एकत्रित येऊन भेदभाव विरोधी कायदे प्रभावीपणे अंमलात आणले पाहिजेत.त्यासोबतच समाजासमाजात असलेली आर्थिक असमानता, सामाजिक पूर्वग्रह आणि संसाधनांचा असमान प्रवेश हे देखील या गटांचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यामध्ये अडथळे निर्माण करतात.

१. सामाजिक कलंक कमी करणे:-

दलित समाजाला लागलेला सामाजिक कलंक कमी करण्यात दलित चळवळीनेही महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.त्यांच्या सक्रियता आणि जागृती मोहिमेद्वारे, चळवळीने दलितांचे विविध क्षेत्रातील योगदान

आणि भेदभावाविरुद्धच्या संघर्षांवर प्रकाश टाकला आहे. यामुळे दलितांबद्दल समाजाची धारणा बदलली आहे, अधिकाधिक लोक त्यांच्या संघर्षांबद्दल जागरूक झाले आहेत आणि त्यांच्या हेतूला पाठिंबा देत आहेत.

२. राजकीय प्रतिनिधित्व निर्माण करणे:-

दलित चळवळीनेही दलित समाजाच्या राजकीय प्रतिनिधित्वाचा पुरस्कार केला आहे. त्यामुळे दलित राजकीय पक्षांची निर्मिती झाली आणि दलित नेते सत्तेच्या पदांवर निवडून आले. यामुळे समाजाला आवाज देण्यास आणि त्यांच्या समस्यांना उच्च स्तरावर सोडवण्यास मदत झाली आहे. चळवळीने दलितांना राजकारणात सहभागी होण्यासाठी आणि मतदानाचा हक्क बजावण्यासाठी प्रोत्साहित केले आहे, ज्यामुळे अधिक समावेशक राजकीय व्यवस्था निर्माण झाली आहे.

३. शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे:-

दलित चळवळीसाठी शिक्षण हे प्रमुख क्षेत्र आहे. चळवळीने दलित मुलांसाठी शाळा आणि शैक्षणिक संस्था स्थापन केल्या आहेत, त्यांना दर्जेदार शिक्षण दिले आहे जे पूर्वी भेदभावामुळे नाकारले गेले होते. याने समाजातील शिक्षणाच्या महत्त्वाविषयी जागरुकता निर्माण केली आहे, जास्तीत जास्त दलित मुलांना उच्च शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहित केले आहे.

➢ **संदर्भ सूची :-**

१) जनता Vol.३-१, डॉ.बी.आर.आंबेडकर Source Matterial.
२) यांनी घडविला समाज, डॉ.लीला पाटील.
३) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, प्रा. चंद्रकांत रघुनाथ खंडागळे.
४) लढवय्या महारांचा इतिहास, डॉ. दिपाकराज कपडे.
५) क्रांती आणि प्रतीक्रांती, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर.